

כיוצא בזאת, משקפת המשנה מנהג עתיק לפיו נהגו לומר הלל בראש השנה.⁵³ אפשר כי מקורו של מנהג זה, כאמירת הלל בראשי חודשים, היה בבית המקדש. ייתכן שקריאת ההלל בראש השנה נבעה מדמיון ראש השנה (או חציו) לתענית, ומכל מקום, לא שרד מנהג זה בהיקף נרחב ולא הכל הכירוהו. בעקבות שיחה שמיימת שאותה תיאר ר' אבהו, שיחה שנתקיימה בין ה' לבין מלאכיו, ממנה השתמע שאין לומר הלל בראש השנה, נשכח המנהג לגמרי ונתבטל.

כנראה שבשל המנהגים הבלתי מפורסמים המוזכרים במשנה רק בדרך אגב: שלושה העוברים יחד לפני התבה, כמו גם אמירת הלל בראש השנה, נפרשה המשנה בדרכים השונות מזו המוצעת פה.

לפירוש המונחים "ותיקין", "ותיק" ו"תלמיד ותיק" בספר בן סירא ובספרות התלמודית¹

דוד גולינקין

לבני מרדכי שלמה
בהגיעו לגיל מצוות

המלה "ותיקין" מופיעה פעמיים בתלמוד הבבלי (ברכות ט ע"ב וראש השנה לב ע"ב). כל המעיין בראשונים, בתרגומים על אתר וכן במילונים, מרגיש מיד שבמלה קשה ובעייתית עסקינן. והרי מקצת מהפירושים שמצינו למונח הנידון:²

א. ראשונים, מילונים ותרגומים

1. גאון אנונימי: עמילי תורה.³
2. רש"י: אנשים ענווים ומחכבין מצוה.⁴
3. מילונים ותרגומים רבים: חסידים המדקדקים במצוות ביותר;⁵ die frommen;⁶

1 לא נעסוק כאן בשימוש במלה "ותיק" בפיוט או בעברית המודרנית (אבל ראה השערה מעניינת להלן בהערה 64). מאמר זה מבוסס על סעיף אחד בדוקטורט שלי: פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (חלק ב): מהדורה מדעית עם פירוש, בית המדרש לרבנים באמריקה, שבט תשמ"ח, עמ' 307-317A, שנכתב בהדרכתו של מו"ר פרופ' שמא פרידמן. אני מודה לו על הערותיו והפניותיו החיוניות, וכן לפרופ' אד גרינשטיין ולפרופ' אביגדור הורוויץ שסייעו לי רבות בקשר לחומר באכדיית. אני גם מודה לאלה שהגיבו להצאתי בנידון בקונגרס השנתי של Association for Jewish Studies, שהתקיימה בבוסטון ב-19 בדצמבר 1995.

2 את שאר הפירושים נביא בהמשך דברינו.
3 ב"מ לין, אוצר הגאונים למסכת ברכות, חלק הפירושים, עמ' 107.
4 רש"י לברכות ט ע"ב, ד"ה ותיקין. והשווה: יצחק גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת-גן, תשנ"ב, עמ' 299.

5 חיים טשרנוביץ, קצור התלמוד, מסכות ברכות ראש השנה יומא, מהד' שניה, ברלין, תר"ף, עמ' 157-156. ויש פירוש דומה אצל שמואל-דב גבריהו-גוטסמן, תלמוד לבתי ספר ולעם: ראש השנה, תל-אביב (חש"ד), עמ' 97; יעקב כנעני, אוצר הלשון העברית, ערך ותיקין, כרך ג, ירושלים-תל אביב, תשכ"ב, עמ' 976; ואברהם אבן שושן, המלון החדש, ערך ותיק, כרך שני, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 646.

6 Meyer Rawicz, *Der Traktat Rosch ha-Schanah*, Frankfurt am Main, 1886, p. 143.

53 רמז קלוש לאמירת הלל בראש השנה ניתן למצוא בשני מקורות נוספים. בברייתא בראש השנה טז ע"ב — יז ע"א (תוספתא סנהדרין פי"ג ה"ג, מהדורת צוקרמנדל עמ' 434; אבות דר' נתן נז"א פרק מא, מהדורת ש"ז שכטר סז ע"א), אמרו: "תניא בית שמאי אומרים: ג' כתות הן ליום הדין... בינוניים יורדין לגיהנם... ועליהם אמרה חנה ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל (שמואל א ב, ו). בית הלל אומרים: ורב חסד — מטה כלפי חסד, ועליהם אמר דוד אהבתי כי ישמע ה' את קולי (תהלים קטז, א), ועליהם אמר דוד כל הפרשה כולה" (ועל זיקת שירת חנה לראש השנה, עיין: "קל, ספר שמואל — דעת מקרא, ירושלים, תשמ"א, עמ' כא הע' 11). כיוצא בכך נאמר בראש השנה יז ע"א: "דרש רבא: ...אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: רבונו של עולם! אימתי אני אהובה לפניך? בשעה שאתה שומע קול תחנוני, דלותי ולי יהושיע — אע"פ שדלה אני מן המצות — לי נאה להושיע". כלומר, לפנינו מדרשי פסוקים הנאמרים בראש השנה, בהפטרה ובהלל, ויש ללמוד מדוד שאמר "כל הפרשה כולה", קרי: הלל, והודה לה' על שהוציא דינו לזכות.

strengfrommen;⁷ gerecht, sorgfältig;⁸ der Fromme, der Sittliche;⁹ ancients, the consciously pious men of former days¹⁰

4. בנימין מוספאי: איש בעל מדות ומעלות טובות.¹¹

5. חנוך יהודה קאהוט: חזק ואמץ ובהשאלה בעל מדות טובות, stark, fest, moralisch, tuchtig.¹²

6. קאופמן קוהלר: the strongminded.¹³

7. שמואל קרויס: בערבית = בהשקט; ואולי ותיק = חשאי.¹⁴

8. אליעזר בן-יהודה: מי שדעתו מיושבת עליו ורצין ונאמן וישר בדברו ובמעשיו שאפשר לסמוך עליו ernst, solide, sérieux earnest.¹⁵

ב. ה"ותיקין" כאיסיים

בשל הקושי שבמלה זו, חוקרים רבים בעת החדשה נתנו את דעתם לפרשה, אולם דומה שהם טעו בפירושה משום שלא מיצו את המקורות הרבים העומדים לרשותנו. אדרבה, רובם פירשו את המונח אך ורק על-פי ברכות ט ע"ב, ביחס לדברי המשנה "מאימתי קורין את שמע בשחרית":

אמר אביי...כותיקין,

דאמר רבי יוחנן: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה,

תניא נמי הכי: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום.

אמר רבי זירא: מאי קראה? "ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים" (תהלים עב, ה).

7. Lazarus Goldschmidt, *Der Babylonische Talmud*, Vol. 3, Berlin und Wien, 1925, p. 392

8. Jacob Levy, *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Vol. I, Leipzig, 1876, p. 506

9. Samuel Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Teil II, Berlin, 1899, p. 239. והשווה לדבריו להלן הערה 14. ויש פירושים דומים אצל: ר' יוסף שיינהאק, ספר המשביר, חלק א, ווארשא, תר"ז, ערך "ותקין"; יצחק דובער חאנעס, ספר המלים או ערוך הקצר, שיקאגא, 1915, עמ' 50.

10. Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli, etc.*, New York, 1886-1903, p. 376

11. בנימין מוספאי, בתוך: חנוך יהודה קאהוט, הערוך השלם, חלק שלישי, מהד' ב, וינה, תרפ"ו, עמ' 259.

12. קאהוט, שם. והשווה: אברהם כהנא בפירושו לכן סירא בתוך הספרים החיצונים, כך שני, תל-אביב, תרצ"ז, עמ' תקג: "חזק, מוצק, בעל לב מוצק וכוטח בעצמו".

13. Kaufman Kohler, *The Origins of the Synagogue and the Church*, New York, 1929, p. 56. ויש להדגיש שהוא שינה את דעתו בנידון — עיין להלן הערה 17 לדעתו הקודמת.

14. שמואל קרויס, תוספות הערוך השלם, וינה, תרצ"ז, עמ' 166. והשווה לדבריו לעיל הערה 9.

15. אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ערך ותיק, כך שליש, ירושלים-ברלין, 1913, עמ' 1273.

בשנת 1829 הציג, החוקר שלמה יהודה רפפורט (שי"ר):

שכת האיסא"י הנזכרים בספרי פילא היהודי ויוספון אינם הביתוסים המוזכרים בש"ס...ושערתי לנכון שהם הנקראים בש"ס (ברכות ט ע"ב) 'ותיקין' שהיו גומרים ק"ש עם הנץ החמה...ונודע השכמת האיסא"י לתפילתם בהרבה מקומות ביוסיפון ופילא...¹⁶

הצעה זאת התקבלה בלי שום עיון או פקפוק על-ידי חוקרים רבים כגון מהר"ץ חיות, קוהלר, המבורגר, קרויס ובראנד.¹⁷ לעומתם, רו"ף, א"ה ווייס, יוסף דרנבורג ויואל מילר פקפקו בזיהוי זה בלי להציע תחליף.¹⁸ ברם, יש חמש דרכים לדחות את ההצעה הזאת מכל וכל:

1. לאה ברונר הסבירה¹⁹ שלפי יוספוס מנהגם של האיסיים היה כך:

16. בכורי העתים, כך י (תק"ץ 1829), עמ' 118 = תולדות גדולי ישראל, כך א, וורשה, תרע"ג, עמ' 229. וקדם לו ר' שלמה לעוויזאהן, מחקרי ארץ, ויין, 1819, נט ע"ב שתרגם "שער האיסיים" הנזכר אצל יוספוס (מלחמות ה, ד, ב, מהד' שמחוני, גבעתיים-ר"ג, 1968, עמ' 298) כ"שער הוותיקים"! ראה על כך אצל ישראל באהמער, מאמר כיצד מעריכין, בערלין, תרט"ו, עמ' 38-39.

17. מהר"ץ חיות, מאמר דרכי משה, זאלקווא, ת"ר, ו ע"ב = כל ספרי מהר"ץ חיות, כך א, ירושלים, תשי"ח, טור תמט (בשם מהר"ץ הכהן אבל אין הוא מזכיר את שי"ר); Z. Frankel, "Die Essäer", *Zeitschrift für die Religiösen Interessen des Judenthums*, Vol. 3 (1846), p. 458. דעתו של שי"ר ונראה מסכים אתה (אבל ראה ההערה הבאה); קאופמן קוהלר בארכה מקומות: *MGWJ*, Vol. 37 (1893), p. 447; *Publications of the Gratz College*, Philadelphia, 1897, p. 195; *The Jewish Encyclopedia*, Vol. V, New York, 1903, p. 226, s.v. Essenes; *Journal of Jewish Real-Encyclopedia*; *Lore and Philosophy*, Vol. 1, No. 3 (October 1919), p. 260. וראה *des Judenthums*, Abteilung II, Talmud und Midrasch, Leipzig, 1901, p. 173, s.v. Essäer Samuel Krauss, *Synagoga*; בעמ' 133: קרויס; *Altertümer*, Wien, 1922, p. 108. יהושע בראנד, סיני, מב (תשי"ח), עמ' ג-ג = כלי זכוכית בספרות התלמוד, ירושלים, תשל"ח, עמ' 374-375.

18. רו"ף במאמרו "Die Essäer nach Talmudischen Quellen", *MGWJ*, Vol. 2 (1853), p. 32. "und es is noch zu bezweifeln ob hier die Essäer gemeint seien". איויק הירש ווייס, דור דור ודורשיו, חלק א, מהד' ד, וילנא, תרס"ד, עמ' 115, כתב שהאיסיים בלי ספק השתמשו בתפילת "המאיר לארץ" כשהתפללו לפני הנץ החמה, כהצעת שי"ר (לעיל הערה 16), "ואחזו בזה את מנהגם של ותיקין שהיו גומרים את שמע עם הנץ החמה (ברכות ט ע"ב) אבל אין ותיקין כנוי לאיסיים". כלומר, ווייס מניח שהוותיקין חיו לפני האיסיים, אולם נראה להלן שאין בסיס להנחה זאת. יוסף דרנבורג, משא ארץ ישראל, חלק ראשון, ס"ט פטבורג, תרנ"ו, עמ' 88 הע' 5, מעלה השערה דומה. האיסיים נהגו כמו הוותיקים שהיו פרושים, והתפללו קודם הנץ החמה את קריאת שמע וברכת יוצר אור. יואל הכהן מילר בפירושו הגרמני למסכת סופרים, ליפסיה, תרל"ח, עמ' 257, מזכיר קודם את דעתו של שי"ר. לאחר מכן הוא אומר שהשוואת הגמרא בברכות עם פילון ויוספוס מלמדת בוודאות שהמנהג לומר ברכה עם הנץ החמה ועם נפלאות טבע אחרים "sehr alt ist". הוא אינו אומר — כפי שקוהלר טען במאמרו הנ"ל ב"Jewish Encyclopedia" (לעיל הע' 17) — שוותיקים = איסיים, ומסגנונו נראה שהוא אינו מסכים עם הצעתו של שי"ר.

19. Leah Bronner, *Sects and Separatism During the Second Jewish Commonwealth*, New York, 1967, pp. 110-111. אני מביא כאן רק את הטענה הראשונה שלה, כי השנייה כלולה בהסבר היסודי יותר של האופטמ, שנביא להלן.

לפני עלות השמש אינם מוציאים מפייהם דבר חול והם פונים אליו (אל השמש) בתפילות אשר קיבלו מאבותיהם, כאילו הם מחלים את פניו לשלום. ואחרי הדבר (עלות השמש) הפקידים שולחים אותם איש איש אל המלאכה...²⁰

כלומר, האיסיים התפללו לפני זריחת החמה, ולאחר זריחתה הלכו מיד לעשות את עבודתם, ואילו הוותיקין קראו קריאת שמע עם הנץ החמה ואחר כך המשיכו להתפללו את התפילה אחרי זריחת השמש. אם כן, יש דמיון כללי בין המנהגים ותו לא.

2. יהודית האופטמן ניגשה לסוגיה בברכות מזווית ראייה שונה לחלוטין. היא לא התעניינה בזיהוי של "ותיקין" כאיסיים, אלא בביטוי "תניא נמי הכי" שמופיע לפני הברייתא בדף ט ע"ב. היא הוכיחה, על-פי השוואה עם המקבילות,²¹ שבברייתא המקורית היה כתוב רק שקריאת שמע "מצותה עם הנץ החמה כדי שיהא סומך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום". כלומר, זאת המצווה לכל יהודי לכתחילה, אף-על-פי שבדיעבד אפשר לקרוא קריאת שמע משיכיר בין תכלת ללבן וכדומה.²² על זה מעירים ר' מר עוקבן²³ בירושלמי ור' יוחנן בבבלי, ש"ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה".²⁴ אם כן, לא זו בלבד ש"ותיקין" אינם איסיים או כת אחרת, אלא הם יהודים רבניים מן המוכרח שדקדקו במצוות קריאת שמע וגמרו את קריאתה עם הנץ החמה.

3. המנהג להתפלל עם שחר לא היה מוגבל לכת זו או אחרת הנזכרות אצל יוספוס ופילון. אדרבה, זה היה כנראה מנהג נפוץ אצל כל הפלגים והזרמים בעם בימי קדם. מנהג זה נרמז כבר במקרא: "עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר" (תהלים נז, ט). מנהג דומה נזכר בספרים החיצונים: "להודיע כי נאוו להקדים ולהודות לך לפני [עלות] השמש ולשחר פניך כזרח האור" (חכמת שלמה טז, כח), ובמקום אחר נאמר: "יקום משנתו ויכרך שם ה', בשלוות לבו יזמר לשם אלהיו" (מזמורי שלמה ו, ד).²⁵ לפי פילון,

מלחמות ב, ח, ה, סעיף 128, מהד' שמחוני, עמ' 138-139. על מנהג זה של האיסיים ראה: תוספתא ברכות פ"ו ה"ו, מהד' ליברמן, עמ' 34-35; תוספתא תרומות פ"ז ה"א, מהד' ליברמן, עמ' 145; הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, סדר זרעים, חלק א, נויארק, תשט"ו, עמ' 111, 409 והספרות שם.

בבלי ברכות כה ע"ב, כו ע"א; תוספתא שם פ"א ה"ב, מהד' ליברמן, עמ' 1; ירושלמי שם פ"א ה"ה, ג סע"א.

Judith Hauptman, *Development of the Talmudic Sugya*, Lanham, New York and London, 1988, pp. 97-106. ודבריה מבוססים על דברי ליברמן, בתוספתא כפשוטה (לעיל הע' 20), עמ' 2.

ק שמו לפי לוי גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, חלק א, נויארק, תש"א, עמ' 120 על-פי שירי ירושלמי שלו, נויארק, תרס"ט, עמ' 3, וכן קבע חנוך אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב, תשכ"ט, עמ' 346. בדפוסי הירושלמי כתוב: מר עוקבא/א.

הדברי ר' יוחנן נספג מנהג "הוותיקין" לתוך ה"תניא נמי הכי", אולם לכתחילה הברייתא בדף ט ע"ב היתה כמו הברייתא ביתר המקומות. והשווה: חנוך אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא ויחסן למסורת, ירושלים, תש"ד, עמ' 94, שכלל הנראה לא דייק בהשוואת המקורות האלה.

הספרים החיצונים (לעיל הע' 12), כך א, עמ' תקז, תמה. על המקורות בתהלים ובחכמת שלמה השווה: גינצבורג (לעיל הע' 23), עמ' 73 והערה 81. למראי מקומות נוספים ראה: David Winston, *The Wisdom of Solomon* (The Anchor Bible, Vol. 43), Garden City, New York, 1979, p. 311.

התרפויטים היו מתפללים "בעלות החמה",²⁶ ולפי מקור בספרים החיצונים: "גזע קדוש של אנשים צדיקים נושאים זרועותיהם השמימה בהדרת קדש. משכימים לקום ממטותיהם..." (חזיונות הסבילות ג, 591-592).²⁷ לבסוף, יש שלושה מקורות דומים במגילות ים המלח. במגילת ההודיות נאמר: "[אודך לדור] דוד ותפלה להתנפל והתחנן תמיד מקץ לקץ עם מבוא אור ממ[ענות]".²⁸ ובדומה לו מצינו במגילת הסרכים: "(אברכנו) עם קצים אשר חקקא ברשית ממשלת אור עם תקופתו".²⁹ ולבסוף, נאמר פעמים רבות במגילת 4Q503: "בצאת השמש להאיר על הארץ יברכו וענו ואמרו" וכדומה.³⁰ כלום כל המחברים האלה איסיים היו? ! הווי אומר, כל הכיתות והקבוצות בימי קדם נהגו להתפלל עם שחר, מכיוון שכולם היו מתעוררים עם שחר. לכן אי-אפשר לדייק מפרט זה שה"ותיקין" היו איסיים.

4. האיסיים נעלמו עם חורבן הבית, אם לא קודם לכן, ואילו ר' מר עוקבן ור' יוחנן חיו במאה השלישית-רביעית. כלום יש להניח, שרק אמוראים אלה שמרו על מסורת עתיקה זאת על הוותיקין = האיסיים? ! יתירה מזאת, מדוע ולמה יזכרו ויזכירו האמוראים מנהג של כת לא-פרושית!

5. לבסוף, אם בקבוצה מגובשת עסקינן, היינו מצפים שהמלה תופיע בה"א הידיעה, דהיינו "הוותיקין". ואכן כך הם נקראים בירושלמי ברכות פ"א ה"ה, ג סע"א.³¹ ברם, בבבלי ברכות ט ע"ב וראש השנה לב ע"ב³² ובשאר המקורות שנביא להלן, ה"א הידיעה איננה, ומכאן ראייה שלא מדובר בקבוצה מגובשת.

מתברר אפוא, שהחוקרים שזיהו את ה"ותיקין" עם האיסיים, לא זו בלבד שהתעלמו מהשימוש בביטוי זה במקומות אחרים בספרות התלמודית, אלא אף בברכות ט ע"ב גופו לא דקדקו די הצורך בדברי התלמוד, והלכו שבי אחרי דמיון מדומה למקורות חיצוניים.

ג. ה"ותיקין" כקהילה של כוהנים

גם לודוויג בלאו סבר שמדובר בקבוצה מגובשת.³³ מסוגיה ביומא לו ע"ב משתמע, שאנשי המשמר בבית-המקדש קראו קריאת שמע ראשונים ("משכימין"), אנשי המעמד

26 על חיי העיון, סעיפים 27, 89, מהד' דניאל-נטף, כתבי פילון, כך א, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 188, 202.

27 הספרים החיצונים, מהד' כהנא, כך ב, עמ' תב.

28 מגילת ההודיות, הדיה כב, דף 12, מהד' ליכט, ירושלים, תשי"ז, עמ' 172-173.

29 מגילת הסרכים, דף 10, 1, מהד' ליכט, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 208.

30 Maurice Baillet, *Discoveries in the Judean Desert*, Vol. VII, Oxford, 1982, pp. 105-136.

וראה דיון וספרות אצל: (1994), No. 3, Vol. 1, Esther Glickler Chazon, *Dead Sea Discoveries*.

pp. 282-283. אני מודה לד"ר חזון עבוד ההפניה למאמרה.

31 מקור צב להלן. וכך הדגיש בלאו, שאת דעתו נביא להלן.

32 בראש השנה יש הגירסה "הוותיקין" בשניים מבין שלושים ושניים נוסחים שבדקתי. ראה הדוקטורט שלי (לעיל הע' 1), עמ' 311 הע' 63, ומה שכתבתי על ה"א הידיעה שם, עמ' 390 הע' 24.

33 Ludwig Blau, "Origine et histoire de la lecture du Schema", *REJ*, Vol. 31 (1895), pp. 182-185.

בסוף ("מאחרין"), וכל העם באמצע.³⁴ מדברי ר' מר עוקבן בירושלמי ברכות הנ"ל יוצא, ש"הותיקין היו משכימין וקורין". לדעת בלאו, השימוש באותו פועל ל"ותיקין" ולאנשי משמר מוכיח, שה"ותיקין" היו קהילה של כוהנים. וכן מוכח, לדעתו, מהמשך הגמרא בברכות ט ע"ב: "העיד ר' יוסי בן אליקים משום קהלא קדישא דבירושלים: כל הסומך גאולה לתפילה אינו נזוק כל אותו היום". מכאן ראייה שהותיקין היו שייכים למשפחה של "קהלא קדישא דבירושלים", וביכלר כבר הוכיח שזאת היתה קבוצת כוהנים שהיגרה מירושלים לציפורי.³⁵ לבסוף, בלאו מנסה להראות ששלושה מבין שבעת המקורות המזכירים "ותיקין" מתכוונים "surement" לכוהנים.

ברם, אף ההנחה הזאת איננה עומדת בפני הביקורת. בלאו טען שאם אנשי משמר "משכימין" וותיקין "משכימין", שניהם קבוצות של כוהנים הם. אולם הברייתא ביומא מתארת את הנוהג בבית המקדש, ואילו ר' מר עוקבן (ור' יוחנן) מתארים כנראה מנהג הסמוך לזמנם. האם מלה אחת — "משכימין" — יכולה לגשר ביניהם? יתר על כן, ר' יוחנן אינו משתמש במלת המפתח "משכימין"! אשר לטענה השנייה, אף אם ביכלר צודק בנוגע לאופיה של "קהלא קדישא דבירושלים" — ודבר זה מוטל בספק רב³⁶ — עדיין לא הוכח בזה הקשר בין "ותיקין" והקהילה ההיא. האם כל אחד שעוסק באותו נושא שייך לאותה משפחה? לבסוף, גם נסיונו לקשר בין "ותיקין" וכוהנים בשלושה מקורות אחרים אינו עולה יפה.³⁷

בסיכום, דומה שגם בלאו הסתמך יותר מדי על מקור אחד, בלי לשים לב לשימוש הכללי בביטוי. ולכן, כדי לדעת את פירושה של המלה "ותיקין", עלינו לבדוק את כל המקורות העתיקים המשתמשים במלה "ותיקין/ותיקין". רק על-פי בדיקה כזאת נוכל להגיע לפשוטו של עניין.

34 "תנא: בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה [מהנכרשת שהילני המלכה עשתה על פתח ההיכל] והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע. מיתבי: הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא מפני שאנשי משמר משכימין ואנשי מעמד מאחרין [ולמה אמרו 'והכל יודעין']? אמר אביי: לשאר עמא דבירושלים". לפירושה של הברייתא השנייה השווה: גינצבורג (לעיל הע' 23), עמ' 78.

35 Adolf Büchler, *Jahresbericht der Israelitisch-Theologischen Lehranstalt in Wien*, Vol. 2 (1894-1895), p. 40.

36 לפי שמואל ספראי, "קהלא קדישא דבירושלים", ארץ-ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב, 1983, עמ' 56-43 = בימי הבית ובימי המשנה: מחקרים בתולדות ישראל, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 171-181. קבוצה זו התגוררה דווקא בירושלים ולא בציפורי, והיתה מורכבת מתלמידי רבי מאיר המחמירים בהלכות טהרה וחברות ולא מכוהנים.

37 בלאו אומר בעמ' 185, "שתלמידים וותיקים" בסיפור על דואג (מס' 9 להלן) הם בוודאי כוהנים, כי הסיפור עוסק בנוב עיר הכוהנים. וכן "תלמידי ותיק" המטהר את השרץ במאה דרכים (מס' 7 להלן) מוכיח שבכוהנים עסקין, כי הלכות טומאה מעניינות במיוחד את הכוהנים. וגם "ותיק נתתיך באומות" (מס' 5 להלן) העוסק באברהם אבינו קשור לכוהנים, כי אברהם מסמל את ישראל וישראל היא ממלכת כוהנים. אין צורך להפריך "הוכחות" מסוג זה.

ד. ותיק, ותיקין

והרי המקורות המשתמשים במונח "ותיק" או "ותיקין":

א1. בן סירא לו, כה במקור העברי:

"לב עקוב יתן עצבת, ואיש ותיק ישיבנה בו".³⁸

על-פי ההקשר נראה ש"לב עקוב" הוא רמאי, וש"ותיק" פירושו "חכם" המסוגל להשיב את העצבת לבעל הלב העקוב. ואמנם פירוש זה מתאשר מהתרגומים העתיקים. בתרגום היווני כתוב *αὐθρῶπος πολὺπειρος*³⁹ כלומר איש חכם ובעל ניסיון ובפשיטא נאמר "וגברא חכימא".⁴⁰

ב1. בן סירא לא, ט לפי תרגומו העברי של מ"צ סגל (עמ' ריו):

"איש מוסר [נו"א: חכם או תועה] יודע הרבה, והותיק (*πολύπειρος*) יספר תבונה".

אם כן, בספר בן סירא "ותיק" פירושו חכם, נכון או בעל ניסיון.

א2. ספרי דברים, פיסקא יג, מהד' פינקלשטיין, עמ' 21:

"אנשים" (דברים א, יג) — וכי עלתה על דעתנו נשים? מה תלמוד לומר 'אנשים'? בחתיכה ובפסיפס, 'אנשים' ותיקים וכשרים [נו"א: כסופים/כסיפים/כסופים כטופס].

ב2. מדרש תנאים, מהד' ד"צ הופמן, עמ' 7 = מדרש הגדול לדברים, מהד' שלמה פיש, עמ' כא:

"אנשים' וכי עלת על דעתנו נשים? הא מה ת"ל 'אנשים'? בחתיכה ובפסיפס, 'אנשים' ותיקים וכשרים".

ג2. ספרי במדבר, פיסקא צב, מהד' הורוביץ, עמ' 92:

"שבעים איש" (במדבר יא, טז) שיהיו בעלי חכמה, בעלי גבורה, וותיקים ופסיפים [נו"א: ויפים/ובעלי כשפים/בפסיפוס-כפסיפוס/וכסופים].⁴¹

התברר לנו בשפע פירושים לביטוי "חתיכה ופסיפס",⁴² אולם רוב הפרשנים לא ניגשו לפרש את הביטוי הסתום "ותיקים וכשרים" וריכזו הגירסאות של המלה השנייה. רק רבנו הלל (יוון, המאה ה"ב) פירש את שתי המלים. בפירושו לספרי דברים הוא כותב:

38 משה צבי סגל, ספר בן סירא השלם, מהד' ב, ירושלים, תשי"ח, עמ' רכט; וספר בן סירא: המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, ירושלים, תשל"ג, עמ' 35. והשווה: Patrick Skehan, *The Wisdom of Ben Sira* (The Anchor Bible, Vol. 39), New York, 1987, pp. 424, 427, 430.

39 Joseph Ziegler (ed.), *Septuaginta*, Vol. XII, 2, Göttingen, 1965, p. 292; Francesco Vattioni, *Ecclesiastico: Testo ebraico...a versioni greca, latina e siriana*, Napoli, 1968, p. 190.

40 *Ecclesiastico*, עמ' 191.

41 והשווה: ספרי זוטא, מהד' הורוביץ, עמ' 271 ועמ' 320 לדרשה דומה בלי המלה "ותיקים".

42 ראה כל הספרות אצל פינקלשטיין במס' א2, וכן: David Simonsen, *Festschrift...des Jüdisch-*, וראה בעיקר דברי הגר"ש ליברמן, *Greek in Jewish Palestine*, New York, 1942, pp. 74-75 = "יונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 56-57. אני מודה לידידי ד"ר מנחם הירשמן בעד ההפניה האחרונה.

"ותיקין" היינו בקיאין בתורה כדגרסי 'תלמיד ותיק'. 'כסופים' היינו דנקיים ככסף נבחר דכתיב (משלי י, כ) 'נבחר לשון צדיק'. ואית דמפרשי כסופין דהוו בקיאין בדקדוק החשבון דבלשון יון קורין לחשבון כספים⁴³. פירוש זה חשוב מכמה בחינות. ראשית, פירושו השני ל"כסופים" נראה סביר מאוד, ומאפשר לנו להכריע בין כל הגירסאות שהבאנו לעיל. שנית, ויותר חשוב לנו, הוא מפרש "ותיקין" במובן הדומה למובנו בספר בן סירא, ומקשר בין "ותיקין" ו"תלמיד ותיק" כפי שאנו נעשה להלן.

3א. ברכות ט ע"ב הנ"ל.

3ב. ירושלמי ברכות פ"א ה"ה, ג סע"א:

"...ואית תניי תני: כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו... אבל אמרו מצותה [של קריאת שמע] עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום.

אמר רבי זעירא: ואנא אמרית טעמא 'ייראוך עם שמש' (תהלים עב, ה).
אמר מר עוקבה: הוותיקין היו משכימין וקורין אותה כדי שיסמכו לה תפילתן עם הנץ החמה...."

3ג. מסכת סופרים פי"ח ה"ו, מהד' היגער, עמ' 317-318:

"...בשבת מקדימין לבא, כדי לקרות קריאת שמע כוותיקין עם הנץ החמה....".
אלה הם המקורות שהובילו לפירושים שראינו לעיל, אבל לאמיתו של דבר קשה לפרש את המלה "ותיקין" על-פי ההקשר במקורות אלה.

4. ראש השנה לב ע"ב:

"מתחיל בתורה ומשלים בנביא, רבי יוסי אומר: אם השלים בתורה יצא"
"אם השלים" דיעבד אין, לכתחלה לא.
והתנאי: "רבי יוסי אומר: המשלים בתורה הרי זה משובח!"
אימא "משלים".

והא "אם השלים" קתני, דיעבד אין לכתחילה לא!

הכי קאמר: "מתחיל בתורה ומשלים בנביא, ר' יוסי אומר משלים בתורה ואם השלים בנביא יצא",

תניא נמי הכי: "אמר ר' אלעזר ברבי יוסי: וותיקין היו משלימין אותה בתורה"⁴⁴.
גם כאן אפשר להציע כמה פירושים אפשריים לביטוי "ותיקין", אבל קשה להכריע על-פי ההקשר.

5. שבת קה ע"א:

"א"ר יוחנן משום ר' יוסי בן זמרא: מניין ללשון נוטריקון מן התורה? שנאמר (בראשית יז, ה) 'כי א"ב המו"ן גוים נתתיך' — אב נתתיך לאומות, בחור נתתיך

43. ספרי עם פירוש רבנו הלל ב"ר אליקים, מהד' ש' קולידצקי, מהד' ב, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 12.
והשווה דברי ליברמן בהערה הקודמת.

44. וראה שינויי גירסה ופירוש מקיף בדקטורט שלי (לעיל הע' 1), עמ' 256 ואילך.

באומות, המו"ן — חביב⁴⁵ נתתיך באומות, מלך נתתיך לאומות, ותיק נתתיך באומות, נאמן נתתיך לאומות."

כל המילונים כוללים את הדוגמה הזאת בערך "ותיק", וחלק אף מתרגמים אותו (יאסטרוב מתרגם distinguished).⁴⁶ אולם גם כאן קשה לפרש את הביטוי על-פי ההקשר.

6. מסכת סופרים פי"ד הט"ז, מהד' היגער, עמ' 270-271:

"...ונהגו כן העם [לקרוא חמש המגילות במוצאי שבת שלפני החג] שאין הלכה נקבעת עד שיהא מנהג. וזה שאמרו מנהג מבטל הלכה,⁴⁷ מנהג וותיקין, אבל מנהג שאין לו ראייה מן התורה, אינו אלא כטועה בשיקול הדעת".

משתמע מהסיפא, שמנהג ותיקין הוא מנהג שיש לו ראייה מן התורה, כי הוא נקבע על-ידי ותיקין = תלמידי חכמים. וזה הכיוון של תרגומו של יואל הכהן מילר: "die berühmte, gelehrte und bedeutende männer".⁴⁸ יתר על כן, ברור ממקור זה ש"ותיקין" אינו מתכוון לחסידים, אדוקים, חרדים וכדומה.

עד כאן ראינו אפוא ש"ותיק" הוא חכם, נבון או בעל נסיון (בן סירא) או בקי בתורה (רבנו הלל), וש"מנהג ותיקין" הוא מנהג שיש לו ראייה מן התורה, וזאת, ככל הנראה, משום שהוא נקבע על-ידי חכמים (סופרים). ואכן, פירוש זה מתאים לשאר המקורות הנ"ל מקום שהפירוש אינו מוכח על-פי ההקשר.

ה. תלמיד ותיק, תלמידים ותיקין

נציג עתה את המקורות המשתמשים בביטוי "תלמיד ותיק". לכאורה אין קשר הכרחי בין "ותיקין" ו"תלמיד ותיק", ובאמת בחלק מן המילונים (יאסטרוב, לוי ועוד) הפרידו בין השניים, ולוי אף גזר את שניהם ממלים יווניות שונות. אולם אין הצדקה לכך. ראשית, הפירוש של "ותיק" שראינו לעיל מתאים לפירוש של "תלמיד ותיק" שנראה להלן. שנית, רבנו הלל הנ"ל השווה את שני הביטויים. לבסוף, יש רמז במקורות גופם ש"ותיק" = "תלמיד ותיק".

45. דרשות של ח' במקום ה' שכיחות למדי בארץ-ישראל. ראה: ירושלמי שבת פ"ז, ט סע"ב; בראשית רבה, פרשה עט, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 940-941. על חילופי ח-ה במשנה ראה: אייזיק הירש ורייס, משפט לשון המשנה, ווין, תרכ"ז, עמ' 82; M. H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford, 1927, p. 27. והספרות שם בהערה 2 = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב, תרצ"ו, עמ' 32 והערה 2; מהרי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תש"ח, עמ' 1232-1233. לארמית בבליית ראה: מהרי"ן אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ירושלים-תל-אביב, 1960, עמ' 17-18; יחיאל קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון, י), ירושלים, תשמ"ד, עמ' 58-62. לארמית גלילית ראה: Gustaf Dalman, *Grammatik des Judisch-Palastinischen Aramaisch*, second edition, Leipzig, 1905, pp. 56 ff. and 98. יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים, תשל"ז, עמ' רט ואילך.

46. כדאי לציין, שהביטוי "ותיק נתתיך באומות" חסר בכ"מ וכ"א לפי רנ"ן רבינוביץ, דקדוקי סופרים למסכת שבת, מינכען, תרל"ה, עמ' 227, אות א; והשווה: ילקוט שמעוני, מהד' מוסד הרב קוק, בראשית, כרך א, ירושלים, תשל"ג, עמ' 333; בראשית רבה, פרשה מו, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 464. ברם, אולי ביטוי זה נשמט בהרבה נוסחים בגלל הדומות.

47. על ביטוי זה, ראה: ברכיהו ליפשיץ, "מנהג מבטל הלכה", סיני, פו (תש"ם), עמ' ח-יג.

48. בפירושו הגרמני למסכת סופרים, ליפסיה, תרל"ח, עמ' 202.

בסנהדרין יז ע"א מופיעה הלכה בפי ר' יוחנן המקבילה לספרי הנ"ל (מספר 2א לעיל):
 "אין מושיבין בסנהדרין אלא בעלי קומה ובעלי חכמה ובעלי מראה ובעלי זקנה ובעלי
 כשפים" ויודעים בשבעים לשון" וכו'. מיד לאחר מכן כתוב: "אמר רב יהודה אמר
 רב: אין מושיבין בסנהדרין אלא מי שיודע לטהר את השרץ מן התורה. אמר (רב) צ"ל
 רבינא לפי דק"ס: אני אדון ואטהרנו" וכו'. מקור זה מוביל אותנו למקור הבא:

7. עירובין יג ע"ב:

"א"ר אבהו א"ר יוחנן: תלמיד היה לו לר' מאיר וסומכוס שמו שהיה אומר על
 כל דבר ודבר של טומאה ארבעים ושמונה טעמי טומאה, ועל כל דבר ודבר של
 טהרה ארבעים ושמונה טעמי טהרה. תנא: תלמיד ותיק היה ביבנה שהיה מטהר
 את השרץ במאה וחמישים טעמים.⁵⁰ אמר רבינא: אני אדון ואטהרנו" וכו'.
 אם נשווה עתה את ספרי דברים, סנהדרין יז ועירובין יג, נראה שיש קשר די ברור בין
 "ותיקין" ו"תלמיד ותיק":

ספרי דברים	סנהדרין	עירובין
אנשים ותיקים וכסופים [נז"א: בעלי כשפים]	בעלי חכמה... ובעלי כשפים	
	רב: מושיבין בסנהדרין מי שיודע לטהר את השרץ מן התורה	תלמיד ותיק ביבנה מטהר את השרץ במאה וחמישים טעמים
	רבינא: אני אדון ואטהרנו	רבינא: אני אדון ואטהרנו

ברור אפוא ממקורות אלה ש"ותיק" או "תלמיד ותיק" הוא חכם חריף ומפולפל הראוי
 לשבת בסנהדרין והמסוגל לטהר את השרץ מן התורה. אותה מסקנה גופה עולה מרוב
 המקורות המזכירים "תלמיד ותיק" או "תלמידים ותיקין":

8. תוספתא הוריות פ"א ה"א, מהד' צוקרמנדל, עמ' 474:⁵¹

"הורו בית דין וידע אחד מהן שטעו, או שהיה אחד מן התלמידים וותיקין יושב
 לפניו וראוי להוראה כשמעון בן עזאי והלך [אחד מהן או התלמיד] ועשה
 על פיהם, הרי זה חייב מפני שלא תלה בבית דין [אלא בדעת עצמו]".

49 ככל הנראה, יש כאן שיבוש של כסופים/כסופוס/כסיפוס הנמצא במספר 2א-ג לעיל, כי בבבל כידוע
 לא ידעו יוונית. ואכן יש גירסה "בעלי כשפים" גם בשינויי הגירסה למקור מס' 2ג.

50 מסורות אלה מופיעות בשינויים בירושלמי סנהדרין פ"ד ה"א, כב ע"א (מאה פעמים); פסיקתא
 רבתי, פסקא כא, מהד' איש-שלום, קא ע"א-ע"ב (בארבעים ותשע פנים); מדרש תהילים, פרק יב,
 סימן ד, מהד' בוכר, עמ' 108 (במ"ט פנים טהור ובמ"ט פנים טמא); מסכת סופרים פט"ז ה"ה,
 מהד' היגער, עמ' 288-289 (במ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור). עיין בכלום, וכן ראה מאיר עין
 בפסיקתא רבתי.

51 ברייתא זו מופיעה גם בספרא, דיבורא דחובא פרשתא ז, הלכה ח, מהד' פינקלשטיין, כך ב, עמ'
 162-163; שם בהלכה ג בשינויי הגירסה בלבד (כך ג, עמ' 240, שורה 10); ובבבלי הוריות ב
 ע"ב. אולם רק בספרא הלכה ג כתוב "תלמיד וותיק".

9. ירושלמי סנהדרין פ"ה ה"ב, כט ע"א באמצע:

"דואג אדם גדול בתורה היה... כיצד נתרחק? רבי חנינה ורבי יהושע בן לוי:
 חד אמר איש יצא מבית קודש הקדשים וליהטה סביבותיו. וחנה אמר: תלמידים
 וותיקים נזדווגו לו והיו למדים והוא שכח לקיים מה שנאמר 'חיל בלע ויקיאנו,
 מבטנו יורישנו אל' (איוב כ, טו)".

10. ירושלמי ברכות פ"ב ה"ח, ה ע"ג באמצע (=שיר השירים רבה ו, ב, סימן ו, וילנא לג ע"ג = קהלת רבה ה, יא, סימן ה, וילנא טז ע"ב):

"כד דמך רבי בון בר רבי חייא על רבי זעירא ואפטר עלוי [=כשמת רבי בון בן
 רבי חייא נכנס רבי זעירא והפטר עליו]... למלך ששכר פועלים הרבה... אמר להן
 המלך יגע זה לשתי שעות יותר ממה שלא יגעתם אתם כל היום כולו. כך יגע רבי
 בון בתורה לעשרים ושמונה שנה מה שאין תלמיד וותיק יכול ללמד למאה
 שנה".

11. ירושלמי פאה פ"ב ה"ו, יז סע"א (=ירושלמי חגיגה פ"א ה"ח, עו ע"ד באמצע = ויקרא רבה כב, א, מהד' מרגליות, עמ' תצו-תצז ושם נסמן):

"...רבי יהושע בן לוי אמר... מקרא משנה תלמוד. ואגדה, אפילו מה שתלמיד
 וותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה בסיני".

12. ירושלמי עירובין פ"ה ה"א, כב רע"ג:

"אמר רבי פינחס: מעשה בתלמיד וותיק למד עיבורו [=איך להוסיף בנינים
 קטנים במקומות מסוימים כדי להרחיב את גבולות העיר] כשלש שנים ומחצה
 לפני רבו ובא ועיבר את הגליל ולא הספיק לעבר את הדרום עד שנטרפה השעה".

יש רק מקור אחד שבו "תלמיד ותיק" מתפרש בצורה קצת שונה:

13. אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק מ, מהד' שכטר, עמ' 127:

"ארבע מדות ביושבים לפני חכמים: יש דומה לספוג, ויש דומה לנפה, יש דומה
 למשפך, ויש דומה למשמרת. דומה לספוג כיצד? זה תלמיד ותיק⁵² שיושב
 לפני חכמים ולמד מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות כשם שספוג סופג את הכל
 כך הוא סופג את הכל. דומה לנפה כיצד? תלמיד פיקח שיושב לפני תלמידי
 חכמים ושמע מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות כשם שנפה מוציאה את הקמח
 וקולטת את הסולת, כך הוא מוציא את הרע וקולט את היפה...".

כלומר, בניגוד לשאר המקורות הנ"ל, לפי אדר"נ נז"א "תלמיד ותיק" אינו תלמיד חריף או
 מפולפל, אלא תלמיד בעל זכרון מצוין שסופג את הכל. ברם, מנחם קיסטר הראה לאחרונה
 שהחיבור אדר"נ שלפנינו הוא בעיקרו בתר-תלמודי, ושהניסוחים בחיבור ובעיקר בנו"א
 "מגומגמים במקרים רבים".⁵³ על-כל-פנים, משאר המקורות הנ"ל נראה ש"ותיקין" אינם

52 ומעניין לציין, שגם גולדין תיוונו התקשו לתרגם את הביטוי "תלמיד ותיק" באבות דרבי נתן.
 גולדין תרגם (Judah Goldin, *The Fathers According to Rabbi Nathan*, New Haven, 1955, p. 165, "the staunch disciple")
 ואילו ניוזנר תרגם (Jacob Neusner, *The Fathers According to Rabbi Nathan*, Atlanta, Georgia, 1986, p. 246, "an experienced disciple").

53 מנחם קיסטר, אבות דרבי נתן: עיונים בבעיות נוסח, עריכה ופרשנות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה
 העברית, תשנ"ד, עמ' 214-218.

איסיים, ולא בני כת כלשהי, ולא משפחת כהנים, ולא מדקדקים במצוות, ולא נאמנים, ולא בעלי מידות טובות, ולא חשאיים. אלא פירושו של כינוי זה הוא: חכמים חריפים ומפולפלים הראויים להורות ולשבת בסנהדרין והמסוגלים לטהר את השרץ מן התורה.

1. מקור המלה

אשר לאטימולוגיה של "ותיק", רוב המילונים הנ"ל תרים אחר שורש יווני או ערבי. אולם עדיף לפרש את המלה על-פי שורש אכדי.

תלמידי רבנו יונה בפירושם לברכות ט ע"ב כותבים (ע"י הרי"ף, דף ה ע"א למעלה): "ופי' ותיקין ר"ל מפולפלים ומחודדים מלשון 'מפרק הרים' (מל"א יט, יא) דמתרגמינן 'מותק טוריא'". ביטוי זה חסר בתרגום יונתן שלנו⁵⁴ אבל הוא כן מובא בכמה נוסחים של הערוך הקצר.⁵⁵ אמנם, גם יעקב לוי קישר בין תרגום זה לביטוי "תלמיד ותיק" אף-על-פי שהוא לא ראה את דברי תלמידי רבנו יונה. יתירה מזאת, הוא אף השווה את הביטויים האלה לביטוי "עוקר הרים" המופיע בבבלי (ברכות סד ע"א, סנהדרין כד ע"א, הוריות

יד ע"א).⁵⁶

נשאלת השאלה: מהו המקור של הביטוי "מותק טוריא" = "עוקר הרים" = "ותיק". גושן-גוטשטיין מציג:

איני מעלה פתרון יותר טוב מן ההנחה ש"מוותק" = "מבתק". השרש "בתק" מתועד בשפות שמיות שונות, אך כנראה לא בארמית. ראוי להדגיש כי "ותיק" שבלשון חז"ל אין אטימולוגיה משכנעת. ואולי דברי ר' יונה אינם רחוקים כל כך.⁵⁷

גושן-גוטשטיין מתכוון לשורש האכדי bataqu שפירושו, בין השאר, "לחלק לשניים", "לבתר הרים".⁵⁸ מלה זו מופיעה פעם אחת במקרא,⁵⁹ והביטוי "ותיק הרים" אף שרד

54 אצלנו כתוב "מפרקין טוריא" הן בדפוסים והן במהדורת אלכסנדר שפרבר, כתבי הקדש בארמית, כך ב, לידן, 1959, עמ' 261.

55 J. Buxtorf, *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum, et Rabbinicum*, Basel, 1640, ערך "ותק" — ומשם אצל: J. Levy, *Chaldaisches Wörterbuch über die Targumim*, Vol. 1, Leipzig, 1876², עמ' 376, ערך "ותק". וראה עכשו: משה גושן-גוטשטיין ורימון כשר, שקיעים מתרגומי המקרא הארמיים, חלק א, רמת-גן, תשמ"ג, עמ' 110.

56 במילתו הנ"ל, שם.

57 גושן-גוטשטיין (לעיל הע' 55), הערה 4.

58 [להלן CAD] *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Vol. B, Chicago, 1965, pp. 161–165; Wolfram von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Band I, Wiesbaden, 1965, p. 114. על המלה bataqu = בדק הבית במקרא = פתק בספרות התלמודית ראה: Jonas Greenfield, *HUCA*, Vol. 29 (1958), pp. 217–222, עם התגובה של Stephen Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago and London, 1974, p. 41 and note 52 וכן מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן, תשמ"א, עמ' 300.

59 יחזקאל טז, מ: "והעלו עליך קהל ורגמו אותך באבן ובתקון בחרבותם", והחוקרים פירשו את המלה על-פי האכדית. ראה, למשל: Brown, Driver, Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford, 1953, p. 144; Moshe Greenberg, *Ezekiel 1–20*, (The Anchor Bible, Vol. 22), Garden City, New York, 1983, p. 287.

בפיוט "האימן כפי שחקים".⁶⁰ ואכן, החילוף "בתיק" = "ותיק" אפשרי, כי החילוף בין ב"ת וו"ו מצוי באכדית במלים כגון abutu = abutu = awutu = awatu = amatu שפירושו מלה, ציווי החלטה וכן בראש תיבה כגון babalu = wabalu = abalu שפירושה להוביל.⁶¹ החילוף בין ב"ת וו"ו מצוי גם במקרא, בספרות התנאית, בארמית גלילית, בארמית בבליית, במנדעית, בספרות הגאונים ובפיוט⁶² לא רק בב"ת רפה אלא גם בב"ת דגושה.⁶³

60 דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כך ב, יום כפור, ירושלים, תשל"ל, עמ' 181: "הוחק הרים ובקעות והצמיח תנובם". גולדשמידט על אתר ניסה לפרש את הביטוי לפי הפירוש הנ"ל (לעיל הע' 12) שוותיק = חזק: "שיגב והחזיק, הקים אותם כחזקים וותיקים". אולם נראה יותר שיש כאן שריד של הביטוי באכדית, והפייטן התכוון שהקב"ה חתך או חילק הרים ובקעות והצמיח תנובם. 61 W. Von Soden, *Grundriss der akkadischen Grammatik*, Rome, 1952, p. 21. CAD, Vol. A, Part II, pp. 29 ff. and 37; Vol. A, Part I, p. 10 ff.

62 למקרא ראה: מל"ב כג, יא בהשוואה לדב"ה"א כו, יח; דב"ה"א ג, ה; דניאל ב, ה; עזרא ו, יא; וכן: Alexander Sperber, *HUCA*, Vol. 14 (1939), p. 164.

לאגרות בר כוכבא ראה: מגן ברושי ואלישע קימרון, ארץ-ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 256 (וכסלו=בכסלו; אבל עיין בדברי המהדירים לאפשרות אחרת).

לספרות התנאית ראה: א"ה רייס (לעיל הע' 45 וכן הרבה מההפניות להלן), עמ' 82; Segal, p. 35 = סגל, עמ' 37; אפשטיין, מבוא, עמ' 1223–1225; הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ג, סדר מועד, ניראק, תשכ"ב, עמ' 277 והספרות שם; אבא בנדודי, לשון מקרא ולשון חכמים, כך ב, תל-אביב, תשל"א, עמ' 440; יחזקאל קוטשר, עורך, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כך א, רמת-גן, תשל"ב, עמ' 36–37, 163; מנחם צבי פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשל"ט, כך ב, עמ' 258; משה בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים, תש"ס, עמ' 27, 45; מורשת (לעיל הע' 58), עמ' 44, 188, 223, 243; יעקב בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה (עדה ולשון, יד), באר-שבע, תשמ"ט, עמ' 56.

לבראשית רבה ראה: מיכאל סוקולוף, לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 30.

לארמית גלילית ראה: דלמן, גרמטיק, עמ' 104–105; ק' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית, ניר-יורק, תשמ"ו, עמ' 22; ח"א גינזברג, תרכ"ז, ה (תרצ"ד), עמ' 381; קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, עמ' קעח; משה עסיס, תרכ"ז, מו (תשל"ז), עמ' 83, שורה 5 והספרות שם; Michael Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, Vol. 1, Cincinnati, 1986, pp. XXXIV–XXXV יחד עם הערתו של שמואל פסברג, תרכ"ז, נו (תשמ"ח), עמ' 455.

לארמית בבליית ראה: Max Margolis, *A Manual of the Aramaic Language of the Babylonian*; *Talmud*, München, 1910, p. 8; ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, ניר-יורק, תר"ץ, עמ' 47; בן-ציון אשל, ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד: אונומסטיקון תלמודי, ירושלים, תשל"ט, עמ' 251; קארה, כתבי היד התימניים, עמ' 82.

למנדעית ראה: Rudolf Macuch, *Handbook of Classical and Modern Mandaic*, Berlin, 1965, pp. 58–59.

לספרות הגאונים ראה: הלכות פסוקות, מהד' ששון, ירושלים, תשי"א, עמ' מ, מג, עו, פג, קד; ב"מ לזין, אוצר הגאונים למסכת שבת, ירושלים, תר"ץ, התשובות, עמ' 120; תשובות הגאונים, מהד' א"א הרכבי, ברלין, תרמ"ז, עמ' VIII בהערה.

לדוגמאות מתקופות שונות ראה: ש' קריס (לעיל הע' 9), כך א, ברלין, 1898, עמ' 98; אבא בנדודי, תרכ"ז, כט (תש"ך), עמ' 254–255 והספרות שם; חנוך ילון, פרקי לשון, ירושלים, תשל"א, עמ' 415 בהערות ועמ' 437 הע' 17.

63 לדוגמאות של ב"ת דגושה וי"ו ראה: הדוגמה הראשונה מהמקרא (פרור=פרבר); דלמן; לויאס, ארמית בבליית; אשל, ישובי היהודים.

אפשר להציע מקור אחר לביטויים אלה⁶⁴ אבל לעת עתה יש להעדיף את האטימולוגיה המוצעת.

יהא מקור המלה אשר יהא, נותר לנו לברר למה דווקא הוותיקים = החריפים או החכמים, היו גומרים קריאת שמע עם הנץ החמה (מס' 3 לעיל) ומשלימין מלכיות זכרונות ושופרות בתורה (מס' 4 לעיל). תלמידי רבנו יונה כבר השיבו על העניין הראשון בפירושו לברכות. ותיקין היו גומרים קריאת שמע עם הנץ החמה, מפני שרק הם היו מסוגלים לצמצם ולכוון "שמיד כשיגיעו לגאל ישראל תהיה הנץ החמה ושאר בני אדם אינם בקיאים לשער כל כך" וכו'. כנראה גם בראש השנה, דווקא החכמים הוותיקין והחריפים "היו משלימין אותה בתורה" ואולי זה מפני שרק הם, בדומה לר' יוסי, היו מספיק מפולפלים למצוא עוד פסוקי מלכות בתורה. ושם ר' אלעזר ב"ר יוסי באמת מרמז, שאביו ר' יוסי היה אחד מן הוותיקין שעשה כך, כי גם בתפילה מצאנו קשר בין מנהג הוותיקין ומנהגו של ר' יוסי.⁶⁵

סיכומו של דבר, הוותיקין הם חכמים חריפים ומפולפלים המסוגלים לדייק בזמן קריאת שמע,⁶⁶ לאתר עוד פסוקי מלכות בתורה, לטהר את השרץ מן התורה, ולעבר את הגליל.

סדר המשנה במסכת קינים לשאלת פרקי משנה תוספתאיים

משה ווייס

חלק ראשון

הקדמה

במסות החשובה "מסכת תמיד",¹ כתב פרופ' לוי גינצבורג את הדברים הללו על מסכת קינים:

חוסר שיטה הגיונית בסידור הדברים בקינים אין דומה לו בכל המשנה. פרק ג' מתחיל במלים "במה דברים אמורים" ועניינו מוסב על ההלכה בפרק א, ב'! על קינים יש יותר מפרשים מעל כל מסכת אחרת של המשנה והיא עם כל זה הסתומה ביותר שבכל הש"ס. הטעם הוא במידה ידועה הסידור הפגום של החומר. חלק גדול של הסתומות במסכת קינים בא מזה שהמחבר השתדל למצות ככל האפשר — ואולי יותר משאפשר! — את הדינים הנידונים לכל דקדוקיהם, וגם בזה נבדלת במהותה מסכת זו משאר המסכתות של משנתנו.

על "חוסר שיטה הגיונית בסידור הדברים" מביא הוא דוגמה אחת. מ"א של פ"ג פותחת בלשון "במה דברים אמורים", ובאה לסייג, כפי שהכירו המפרשים, את מה שיש במ"ב של פרק א. "חוסר שיטה הגיונית" בא אפוא לידי ביטוי במרחק הרב שבין ה"סייג" להלכה שאותה הוא בא לסייג. לכאורה הטענה היא חזקה וצריכה לשכנע. אך דומני שיש מקום לדון מחדש בסדר המשנה במסכת זו, ולו רק משום ש"המסכתות וגם הפרקים מסודרים בהמשך נאה על פי דרך הגיון ונראה בהם מעשה ידי אמן, ואם נפקד לפעמים הסדר הוא ממה שנספחו משניות מאוחרות למשניות הראשונות, ועל המעיין למצוא הסדר וכזה יבוא על סוד המשנה הראשונה והאחרונה".² דרכון לבחינה מחודשת זו יכולים לשמש דבריו של

1 בתרגום עברי של ד"ר י"ק מיקלישינסקי, בתוך על הלכה ואגדה, דביר, תל-אביב, תש"ך; ע"ש עמ' 64-65. הופיע לראשונה באנגלית בכה"ע *Journal of Jewish Lore & Philosophy*, כרך I, 1919.
2 ר"ז פראנקעל, דרכי המשנה, מהד' ר"י ניסנבוים, סיני, תל-אביב, תשי"ט, כלל מה מכללי המשנה, עמ' 321.

ע' עוד מ"ש אמו"ר פרופ' אברהם ווייס, "לחקר הספרות של המשנה", *HUCA*, XVI (1941), עמ' כג;

64 כגון: ותיק = עתיק = זקן = חכם, או ש"מותק טוריא" דומה ל"מעתיק הרים" (איוב ט, ה), אבל דא עקא, לא מצאתי שום סימוכין לחילוף בין ע/ו ולכן הדבר נשאר בגדר השערה בלבד. ובאשר לוותיק *veteran* = בעברית מודרנית, מו"ר פרופ' שמא פרידמן משער שזאת המצאה מודרנית בהשפעת הצליל הדומה: וותיקין = *veteran* = בדומה ל"את" = *et* = בלטינית או ל"עלית" = *elite* = וראה בנדויד (לעיל, הערה 62), כך א, עמ' 147-148 לדוגמאות רבות של תופעה זאת.

65 כאמור, הוותיקין היו גומרים קריאת שמע עם הנץ החמה ומיד אומרים את התפילה. ור' יוסי אומר בשבת קיח ע"ב: "יהא חלקי ממתפללים עם דמדומי חמה", ורש"י מפרש: "כשהיא אדומה, שחרית אחרי הנצה מיד היא אדומה, וערבית סמוך לשקיעתה". ברם, מסורת זו אינה ודאית די הצורך, כי במקבילה בירושלמי ברכות פ"ד ה"א, ז ע"ב ר' יוסי ב"ר חנינא אומר אותה — ראה: אהרן היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, חלק ב, לונדון, תר"ע, עמ' 711; גינצבורג (לעיל הע' 23), חלק ג, עמ' 58 ואילך. יתר על כן, גינצבורג שם מוכיח ש"דימדומי חמה" = הזמן הסמוך לשקיעת החמה, ואם כן אין שום קשר בעניין זה בין ותיקין ור' יוסי. לנושא זה השווה גם דבריו הנ"ל של בראנד (סוף הע' 17) המנסה להוכיח שר' יוסי היה איסי = ותיק.

66 והשווה למלה *sharp* באנגלית שמצביעה על דיוק בזמן בביטוי, כגון: "eight o'clock sharp", ועל כן-אדם חריף בביטוי כגון: "his mind is as sharp as a knife".